

УДК 32(477.82)“1991/2021”
DOI: 10.53317/2786-4774-2022-1-4

Розвиток політичного процесу у Волинській області (1991–2021)

Анотація. У статті здійснено науковий аналіз політичного процесу у Волинській області протягом тридцяти років існування незалежної України. Акцентовано на інституційних та позаінституційних практиках політичної діяльності та участі суб'єктів суспільно-політичних відносин, які визначали/визначають характер і спрямованість політичного процесу на Волині. Розкрито послідовність дій влади та опозиції щодо демонтажу інститутів влади радянської епохи, проведення декомунізації символічного простору населених пунктів області, створення інститутів громадянського суспільства і партій, зміни парадигми ставлення місцевої влади до церков та їх конфесій, учасників національно-визвольних змагань тощо. Вагомий вплив на

Валерій Бортніков,
доктор політичних наук,
професор,
Волинський національний
університет імені Лесі
Українки

Valerii Bortnikov,
Doctor of Political Sciences,
Professor,
Lesya Ukrainka Volyn National
University

ORCID: 0000-0003-0991-4047
bortnikov.v@gmail.com

спрямованість політичного процесу справляє електоральна участь громадян на виборах до вищих та місцевих органів влади та, відповідно, якісний склад Верховної Ради України та місцевих рад. Поряд з аналізом партійного представництва від Волині у депутатському корпусі українського парламенту простежено динаміку участі та переваг окремих політичних сил і партій на виборах до обласної ради. Здійснено періодизацію процесу партійно-політичного структурування в краї. Значу увагу приділено аналізу суспільно-політичної активності волинян під час Помаранчевої революції та Революції Гідності. Автор дійшов висновку, що загалом політичний процес на Волині відтворює спрямованість перебігу політичного процесу в Україні з одночасною його диверсифікацією за такими головними напрямками: по-перше, відмови від авторитарно-тоталітарних інституційних форм і переходу до демократичних; по-друге, декомунізації публічного простору та моделювання історичної пам'яті, яке супроводжується поверненням національних (місцевих) традицій, ритуалів і символів; по-третє, збагачення „палітри” вітчизняного досвіду здійснення політичної діяльності та участі регіональними практиками.

Ключові слова: Україна, Волинська область, політичний процес, політичні інститути, демократизація, місцеве самоврядування, політичні партії, політичні вибори, реформа місцевого самоврядування.

The political process evolution in the Volyn region (1991–2021)

Abstract. A scientific analysis of the political process in the Volyn region for thirty years of existence of independent Ukraine has been carried out in the article. Emphasis has been placed on institutional and non-institutional practices of political activity and participation of subjects of socio-political relations, which determined/determine the

nature and direction of the political process in Volyn. The sequence of actions of the government and the opposition to dismantle the institutions of power of the Soviet era, the decommunization of the symbolic space of the settlements of the region, creation of civil society institutions and parties, paradigm shifts in the attitude of local authorities to churches and their denominations, participants in national liberation struggles, etc. have been revealed. Significant influence on the direction of the political process is determined by the electoral participation of citizens in elections to higher and local authorities and, accordingly, qualitative composition of the Verkhovna Rada of Ukraine and local councils. Along with the analysis of the party representation from Volyn in the parliamentary corps of the Ukrainian parliament, there has been traced the dynamics of participation and preferences of certain political forces and parties in the elections to the regional council. The process of party-political structuring in the region has been periodized. The significant attention has been paid to the analysis of socio-political activity of Volyn residents during the Orange Revolution and the Revolution of Dignity. The author came to the conclusion that in general, the political process in Volyn reflects the direction of the political process in Ukraine with its simultaneous diversification in the following main areas: first, the abandonment of authoritarian-totalitarian institutional forms and the transition to democratic ones; secondly, the decommunization of public space and the modeling of historical memory, accompanied by the return of national (local) traditions, rituals and symbols; thirdly, enriching the „palette” of domestic experience in political activities and participation in regional practices.

Key words: Ukraine, Volyn region, political process, political institutions, democratization, local self-government, political parties, political elections, local self-government reform.

Постановка проблеми. Політичний процес на Волині, як складова процесу соціальних змін у загальнонаціональному масштабі, передбачає науковий аналіз діяльності суб'єктів політичних відносин: влади та опозиції, політичних партій, інститутів громадянського суспільства, форм протесту і творчої самоорганізації населення тощо, які засвідчили свою спроможність впливати на здійснення політичної влади. У статті використано проблемно-хронологічний, неінституційний, структурно-функціональний та інші методи. Керуючись принципами системного аналізу, політичний процес в окремому регіоні розглядається як динамічна підсистема політичної системи, якій притаманні такі властивості, як процесуальність та здатність до змін [1, с. 9; 2, с. 457, с. 458; 3, с. 210]. Криза „парадигми транзиту” зумовила застосування нових концептуальних підходів щодо аналізу процесів посткомуністичних трансформацій [4, с. 145]. Не знайшла підтвердження векторна модель політичної трансформації у напрямі консолідованої демократії через низку „обов'язкових” етапів розвитку: ерозія і розпад авторитаризму, лібералізація режиму, інституціональна демократизація, неконсолідована демократія, демократична консолідація [5, с. 64–75]. Учені дійшли висновку, що більшість поставоритарних країн перебувають не на „проміжній станції” етапу трансформації, а наприкінці шляху розвитку, на який вони були здатні. Причому, це зовсім не виключає можливості їх подальших трансформацій. Але „це буде вже звичайна ... еволюція, а не "транзит", якщо розуміти його як радикальну перебудову інституційних конструкцій політичного устрою” [6, с. 431–432].

Зазначені тези мають безпосереднє відношення до характеристики політичного процесу в Україні. Ідеться про те, що після етапу лібералізації другої половини 1980-х – початку 1990-х рр. процес демократизації загальмовано і утворено гібридний політичний режим („електоральний”, „кланово-олігархічний”, „безплідного плюралізму” та ін.), де інститути не працюють належним чином, а головну роль відіграють політики і чиновники, діяльність яких є похідною від приватних та корпоративних інтересів. У цьому контексті надзвичайно **актуальним** є аналіз інституційних змін у регіонах України, оскільки загальнонаціональний політичний процес є похідним від процесів соціокультурного, економічного та політичного розвитку території.

Аналіз попередніх досліджень. У дослідження політичного процесу в Україні як складової частини її цивілізаційного поступу помітний внесок зробили такі вітчизняні вчені, як А. Волинський, В. Горбатенко, М. Горбатьок, Г. Зеленько, О. Зорич, Я. Калакура, В. Котигоренко, О. Майборода, М. Кармазіна, М. Михальченко, Л. Нагорна, Ю. Поліщук, М. Польовий, О. Рафальський, О. Резнік, О. Фісун, Ю. Шайгородський та ін. Регіональний „зріз” політичного процесу через аналіз інститутів виборів, партій, діяльність опозиції, зміст регіонального політичного режиму тощо представлено у дослідженнях А. Авксентьєва, Т. Бевз, В. Климончука, А. Колодій, В. Лебедюка, В. Литвина, М. Лендьел, А. Романюка, Н. Ротар, Ю. Остапця, С. Янішевського, В. Яремчука та ін. Серед волинських науковців, які зробили помітний внесок у дослідження політичного процесу на Волині часів незалежності, слід назвати В. Малиновського, Й. Надольського, М. Тиского, М. Находа та ін.

Першими науковими працями, у яких простежено динаміку політичних змін у Волинській області, стали видання „Волинь: 90-ті роки ХХ століття. Ілюстрований літопис політичних подій” [7] та „Волинь на зламі століть: історія краю (1989–2000 рр.)” [8].

Цінним для розуміння структури, якісного складу, форм і методів боротьби опозиційного руху на Волині проти комуністичної влади є монографія М. Тиского „Історія виникнення Народного Руху України на Волині” (2001). Автор – один із керівників крайової організації НРУ, крім перебігу політичної боротьби у період 1989–1991 рр., розмістив на сторінках видання велику кількість унікальних матеріалів і документів [9]. Участь волинян у подіях Помаранчевої революції розкрито в монографічному дослідженні „Помаранчева революція на Волині: історія, факти, документи” [10].

Теоретичний і практично-політичний зміст перебігу політичного процесу в краї частково розкривається у колективній монографії „Волинь в умовах демократичної трансформації (кінець ХХ – початок ХХІ століття)”. Крім аналізу теоретичних засад демократичного транзиту, автори простежили динаміку електоральної та позаелекторальної політичної участі громадян, здійснили аналіз змін пріоритетів у розвитку національної культури та духовності тощо [11].

В. Малиновський у 2013 р. видав змістовну монографію „Становлення і розвиток місцевого самоврядування у Волинській області (1990–2010 рр.)”, у якій узагальнено перебіг процесу становлення інституту місцевого самоврядування у вказаний період [12]. Окремі аспекти зазначеної проблеми досліджено в кандидатських дисертаціях В. Мельник і В. Троценка [13; 14].

Загалом, у згаданих дослідженнях здійснено аналіз лише окремих аспектів політичного процесу в області в обмежений історичний період. Не знайшла належного висвітлення й специфіка перебігу подій в краї під час Революції Гідності та військової агресії РФ на Сході країни.

Метою статті є науковий аналіз процесу виникнення інститутів, форм і практик діяльності та участі суб'єктів суспільно-політичних відносин, які визначали/визначають спрямованість політичного процесу у Волинській області часів незалежності України. Наукова новизна полягає в узагальненні та доповненні існуючих досліджень із визначеної проблеми новими фактами і коментарями, викладенні авторської позиції щодо оцінки діяльності окремих політичних сил та акторів.

Демонтаж радянської системи. Перші кроки українського державотворення (перша половина 1990-х рр.). Історико-культурна спадщина та геополітичне становище Волинської області, яка під час Другої світової та в повоєнні роки стала ареною драматичного ідеологічного та збройного протистояння і міжнаціональних конфліктів, зумовлює своєрідність процесу національного відродження в краї. Помітний слід у суспільній свідомості населення залишили масштабні репресії проти учасників національно-визвольних змагань, української інтелігенції, священнослужителів, заможних селян та ін. Волинська область належить до тих регіонів України, де процеси модернізації відбулися зі значним запізненням. Більшість промислових об'єктів, створених наприкінці 1970–1980-ті рр. у період її інтенсивного індустріального розвитку, не пов'язана з місцевою сировинною базою. Левова частка підприємств області мала загальносоюзний, а окремі з них оборонний характер, що з розпадом СРСР призвело до затяжної соціально-економічної кризи. Прикордонне розміщення території області зумовило розташування тут великого контингенту військових, переважно російськомовних. Населення краю визначається доволі високим рівнем релігійної свідомості [11, с. 8–9].

Уже наступний день після проголошення незалежності, 25 серпня 1991 р., для волинян став багатим на політичні події, які набували символічного змісту. Це, зокрема, руйнування в обласному центрі – Луцьку пам'ятника Леніну, а також підняття над приміщенням Волинської обласної ради національного синьо-жовтого прапора. У державних установах припинено діяльність політичних партій і громадсько-політичних організацій. Луцька міська рада своїм рішенням зобов'язала заклади освіти до 1 вересня 1991 р. вилучити з усіх кабінетів шкіл та установ бюсти і портрети Леніна. На сесіях обласної, міських та районних рад прийнято історичні рішення: про зняття з приміщень рад символів радянської епохи – Герба та Прапора УРСР.

Загалом, символи несуть як демонстративну, так і приховану інформацію, особливо в їх просторових формах. В ієрархізованому суспільстві не існує простору, який не був би ієрархізованим і не визначав би соціальну дистанцію у більш або менш замаскованому вигляді, наголошував П. Бурдьє. Ідеться про масштаби пам'ятників, трибун, почесні місця, верхню або нижню частину публічних зібрань, авансцену або куліси, фасади і задвірки, правий або лівий бік зібрань тощо [15, с. 36, с. 38]. Особливу роль тут відіграють міста, як центри, де генеруються відповідні моделі або зразки комунікації. Міський простір явно або імпліцитно містить у собі панівну ідеологію, яка унаочнюється в назвах вулиць, гаслах, пам'ятниках, архітектурних спорудах тощо [16, с. 46, с. 48]. Систему символів і міфів радянської епохи доповнювали політичні ритуали, які були неодмінним атрибутом репрезентації комуністичної влади.

Національні традиції і символи для України були тим оберегом, завдяки якому наш народ вистояв і зберіг свою ідентичність в умовах його перманентної асиміляції. Падіння комуністичного режиму відкрило простір для відродження національної культури: у суспільне життя повернулися традиційні обряди, віча, хресні ходи, колядки, вертепи та ін. Загальнодоступними ставали твори й вистави заборонених драматургів, поетів і прозаїків, учених і політичних діячів, відродження імен яких відбувалося шляхом спорудження пам'ятників, встановлення меморіальних дошок, перейменування вулиць та інших адресних об'єктів (Д. Братковський, В. Винниченко, М. Драгоманов, Й. Конзєлевич, М. Кравчук, А. Кримський, В. Липинський, О. Пчілка, К. Савур, В. Стус та ін.). У жовтні 1991 р. за рішенням виконкому Луцької міської ради майдан Ленінського комсомолу став майданом Незалежності, проспект Леніна перейменовано на Волі, Правди – на Михайла Грушевського. Із карти міста зникли вулиці Ленінградська, Комуністична, Юних лєнінців та ін., які дістали нові назви.

У містах і районах області розпочався процес демонтажу пам'ятників та споруд-символів радянської доби. Так, у січні 1992 р. у центрі Луцька демонтовано Дошку Героїв соціалістичної праці. У грудні – ухвалено рішення „Про демонтаж пам'ятників, які втратили історичну цінність”. Зокрема: „На честь радянських льотчиків” (літак), „На честь радянських артилеристів” (гармата), „На честь радянських танкістів” (танк).

На початку вересня 1991 р. обласна рада ухвалила рішення щодо передання приміщення колишнього Волинського обкому КПУ під головний корпус Луцького державного педагогічного інституту імені Лесі Українки. Утім, група місцевих активістів, які перед тим тривалий час пікетували обком, прагнули забрати це приміщення під адміністративний корпус Луцької міської ради. Проте завдяки протестам громади міста й пікетуванню споруди обкому партії вже студентами і викладачами це приміщення перейшло до педінституту [11, с. 125]. За рік до того, у вересні 1990 р., Луцькому педінституту також передано будинок політосвіти обкому КПУ, де розпочали навчання студенти історичного факультету. Унаслідок такої далекоглядної політики керівництва та громадськості області, яке є

унікальним у своєму роді, створено потужну матеріальну базу для розбудови майбутнього Волинського національного університету імені Лесі Українки.

Проголошення незалежності України вимагало його юридичного закріплення. Під час Всеукраїнського референдуму 1 грудня 1991 р. волиняни підтвердили Акт проголошення незалежності, віддавши на його підтримку 96,32% голосів [17].

Логічним кроком на шляху утвердження української державності стало проведення процедури приведення військових до присяги на вірність українському народові. На Волині ці заходи відбувалися наприкінці грудня 1991 – на початку січня 1992 рр. Розбудова суверенної держави також передбачала реалізацію принципів територіальної цілісності та забезпечення охорони її кордонів. У жовтні 1992 р. сформовано Луцький загін прикордонного контролю, який взяв під свою охорону ділянку державного кордону протяжністю 901,7 км: з Республікою Польща – 228,7 км, з Республікою Білорусь – 673 км [8, с. 558].

Значимою політичною подією в краї стало публічне визнання національно-визвольного руху за незалежність України, оскільки упродовж існування радянської влади тривав процес замовчування або „демонізації” історичних подій і постатей, які не вписувалися в панівну ідеологічну доктрину. У 1992 р. на Волині відбулося святкування 50-ї річниці від дня утворення УПА. Показово, що активну участь у підготовці ювілею вперше взяла на себе обласна влада, виділивши для цього значні кошти. На вимогу часу у квітні 1992 р. Волинська обласна рада також ухвалила рішення про звернення до Верховної Ради України щодо національно-визвольного руху в Україні у 1930–1950 рр., його визнання законною і справедливою боротьбою за незалежність України, а УПА – воюючою стороною в Другій світовій війні. Верховна Рада звернулася до Кабінету Міністрів України з проханням розглянути питання про віднесення до категорії інвалідів та учасників Великої Вітчизняної війни колишніх вояків УПА (із наданням відповідних пільг) [8, с. 49].

Позитивні зміни спостерігалися й у церковно-релігійній сфері. У цей час на території області переважно „пусткою” стояло близько 200 колишніх культових будівель, знятих з реєстрації в 1950–1960 рр., що викликало значну напруженість у стосунках влади з православним і католицьким середовищами [8, с. 423]. Кроком утвердження толерантного ставлення до прав віруючих стало передання релігійним громадам у користування культових споруд: у жовтні 1991 р. громаді Греко-католицької церкви в Луцьку, у лютому 1992-го – Благовіщенську церкву УАПЦ в Ковелі. Проте влітку 1992 р. в Луцьку діями недалекоглядних політиків спровоковано протистояння прихильників УПЦ та УПЦ Київського патріархату навколо питань власності культових споруд [11, с. 132].

Улітку 1995 р. у краї відбулися події, які не мали широкого громадського резонансу, але у контексті процесів вітчизняного державотворення набували вагомого змісту: волиняни отримали нові паспорти громадян України.

Роль волинської антисистемної опозиції у процесах державотворення. Поряд із об'єктивними чинниками, що спричинили розпад СРСР та здобуття незалежності України, мав місце і суб'єктивний фактор – діяльність антисистемної опозиції, яка успадкувала традиції національно-визвольної боротьби та ідеї дисидентів 60–70-х рр. ХХ ст. На Волині порівняно невеликий прошарок громадян не злякався відкрито кинути виклик комуністичній владі. Він доклав багато зусиль до критики радянської системи цінностей і, навпаки, поважного ставлення до традицій і духовних надбань українського народу.

Серед найбільш активних на той час діячів національно-демократичного табору слід назвати А. Бондарчука, В. Войцехівського, О. Гудиму, Г. Кожевникова, М. Коця, А. Криштальського, І. Лисака, О. Мазепу, М. Морозова, В. Осюка, Б. Самохваленка, Д. Себія, І. Семенюка, Р. Стрілку, М. Тиского, О. Харченка, К. Шаварову, Є. Шимоновича, О. Юрченка та ін.

Опозиція дістала історичний шанс, проте скористатися ним сповна вона не змогла. На заваді – відчуття непогрішимості у власних діях, відсутність розуміння глибинних процесів розвитку соціуму, а тому нестримне бажання якомога швидше зруйнувати старе, не побудувавши нового та ін. На початку відкритого протистояння з владою волинська опозиція виступала консолідовано, а тому була потужною політичною силою. Згодом в її середовищі відбувся розкол, який супроводжувався боротьбою за лідерство, а революційний потенціал опозиціонерів почав згасати.

Яскравим прикладом цього – боротьба представників національно-патріотичних сил між собою на місцевих виборах 1994 р. Так, на виборчому окрузі № 1 Луцька протистояли голова обласного осередку УРП Г. Кожевников та представник НРУ А. Стельмащук; на виборчому окрузі № 2 – голова крайової організації НРУ О. Харченко та заступник голови обласного проводу КУН О. Максимович; № 4 – С. Луговий (УРП) та І. Титов, якого підтримував НРУ; № 6 – І. Корсак від УРП та В. Шабала від НРУ; № 7 – М. Качмар (УРП) та В. Данилюк, якого висунув НРУ; № 9 – В. Малиновський (УРП) та С. Шевчук від НРУ; № 10 – А. Поха від УРП та В. Банада від НРУ. За твердженням активного учасника згаданих подій В. Малиновського, „це підтверджує справжні наміри тогочасного рухівського керівництва – будь-якою ціною нашкодити своїм опонентам національно-демократичного табору” [12, с. 90].

Серед чинників, які призвели до падіння впливу націонал-демократів на Волині, – відсутність регіональних лідерів. Окремі з них, отримавши вотум довіри волинян на виборах до Верховної Ради УРСР 1990 р., стали народними депутатами й осіли у Києві (О. Гудима). Інші – здобувши посади в місцевих органах публічної влади, припинили активну участь у діяльності партій та інститутів громадянського суспільства (В. Банада, Г. Кожевников, М. Тиский, В. Малиновський та ін.). Зокрема, ніхто із представників місцевих опозиціонерів „першої хвилі”, які голосно заявили про себе наприкінці 1980-х – на початку 1990-х рр., не увійшли в історію як успішні реформатори або політики загальнонаціонального масштабу.

Натомість, після відходу від активної політичної діяльності окремі із них стали відомими в області лікарями (О. Мазепа, Є. Шимонович), літераторами (А. Бондарчук, А. Криштальський), діячами творчих професій тощо.

Таким чином, у перші роки незалежності зусиллями національно-демократичних сил, які на Волині діяли і в складі органів публічної влади, і в інституціях громадянського суспільства, проведена величезна робота щодо лібералізації авторитарного режиму й створення умов для переходу до його демократизації.

Розвиток політичних сил та формування органів публічної влади на Волині у контексті місцевих виборів. Політичні партії як провідні інститути демократичної політичної системи справляють вагомий вплив на розвиток політичного процесу, насамперед у контексті формування органів публічної влади. На 1 січня 2021 р. в Україні діяло 465 партій, динаміка реєстрації яких, „по-своєму відтворювала пульс життя суспільства” [18, с. 280, с. 281]. На Волині процес виникнення обласних осередків партій, розвиток політичних сил загалом відбивали загальноукраїнські тенденції перебігу політичного процесу, що стало наслідком невпинного зростання ролі політичних партій у політичному житті країни. Зокрема, у 2020 р. в краї зареєстровано 262 обласні партійні організації [19].

Передумовою партійного будівництва у Волинській області стало утворення влітку 1989 р. обласного осередку Народного Руху України. Саме з лав Руху вийшли майбутні керівники партій національно-демократичного спрямування. Першою на Волині альтернативною КПРС партією стала Українська республіканська партія, що виникла у травні 1990 р. У другій половині серпня 1990 р. відбулася установча конференція крайової організації Української народно-демократичної партії. На початку жовтня того ж року створено обласну організацію Демократичної партії України [7, с. 10, с. 12, с. 13]. Характерно, що усі вони належали до правих партій. Партії лівого спрямування почали виникати лише після невдалої спроби державного заколоту в серпні 1991 р. і заборони діяльності КПУ. У грудні 1991 р. створено обласну організацію Селянської партії України, у жовтні 1992 р. – Соціалістичної [7, с. 37, с. 47].

Суспільство, яке радикально змінює базові соціально-економічні відносини, має, у першу чергу, досягти консенсусу у питаннях стратегії розвитку. За його відсутності властива для демократії тенденція до нестабільності „може призвести до послідовного блокування різними коаліціями ... всіх запропонованих програм перетворень” [20, с. 55]. Щось подібне відбувалося в Україні навколо розподілу повноважень між державними адміністраціями та радами, оскільки процес конституювання діяльності місцевого самоврядування та державного управління в Україні був не лінійним, а дискретним і таким, що постійно перебував під тиском політичної кон’юнктури. Так, після запровадження у 1992 р. місцевих державних адміністрацій на чолі з представниками президента у 1994 р. їх ліквідовано і замість державних адміністрацій відновлено виконавчі комітети рад. Натомість у 1995 р. ліквідовано вже виконавчі комітети рад, а на рівні

областей і районів відновлено державні адміністрації, яким делеговано виконавчі повноваження рад. Виконавчими органами сільських, селищних і міських рад ставали виконкоми рад. Із прийняттям Основного закону України (1996) відбулося закріплення конституційного статусу місцевого самоврядування як окремої форми народовладдя. У 1999 р. ухвалено Закон України „Про місцеві державні адміністрації”, відповідно до положень якого організація влади на місцях дістала стале оформлення [21, с. 257–264].

Зазначені політико-правові колізії не могли не позначитися на змісті політичного процесу в краї – у березні 1992 р. Представником Президента України у Волинській області призначено В. Блаженчука, який від 1990 р. очолював обласну раду. Після призначення В. Блаженчука на цю посаду постало питання про обрання нового голови обласної ради, оскільки суміщення посад Представника Президента і голови ради не допускалося. У червні 1992 р. новим головою Волинської обласної ради її депутати обрали заступника голови Ковельського міськвиконкому Б. Клімчука – успішного реформатора, який багато років утримував лідерські позиції, залишаючись чинником консолідації волинської громади.

Розвиток політичного процесу на Волині значно поживався у зв'язку із проведенням парламентських та місцевих виборів 1994 р. Місцеві вибори проводилися на новій законодавчій базі; уперше громадяни дістали можливість обирати прямим волевиявленням голів органів місцевого самоврядування, включно голову Волинської обласної ради. Відповідно, легітимність голів рад значно зросла. До того ж, відбулося помітне скорочення кількісного складу рад. Вищий представницький орган краю, порівняно з 1990 р., зменшився з 130 до 60 депутатів. Увійшов у минуле радянський принцип, за яким рівень „соціалістичної демократії” вимірювався великою кількістю депутатського корпусу.

На початок 1994 р. структура партійних організацій на Волині мала поляризований вигляд, де на лівому боці зосереджено партійні осередки КПУ, СелПУ, СПУ, на правому – НРУ, УРП, ДемПУ, КНДС, КУН. Під час виборів до Волинської обласної ради другого скликання (1994–1998 рр.) лише п'ять політичних партій (СелПУ, УРП, КПУ, ДемПУ, НРУ) отримали своїх представників в обласній раді. Симпатії електорату за ідеологічним спрямуванням між представниками правих і лівих сил поділилися майже порівну. Місцеві вибори 1994 р. засвідчили слабкість молодих політичних партій. Через це електоральну підтримку тут мали переважно безпартійні кандидати. На виборах прямим волевиявленням громадяни головою обласної ради вдруге обрали безпартійного Б. Клімчука. Специфікою згаданих місцевих виборів стало й те, що уперше представники національно-демократичних сил очолили органи місцевого самоврядування області: представник НРУ П. Присяжний – Нововолинську міську раду, член УРП П. Мамедов – Володимир-Волинську міську раду, член ДемПУ Б. Шіба – Турійську районну раду [12, с. 95].

Виникнення на Волині антисистемних та ідеологічних політичних партій дає підстави стверджувати, що від 1990 р. і упродовж першої половини 1990-х рр. у краї тривав *перший етап* партійного будівництва.

Навесні 1994 р. виконувачем обов'язків, а згодом Представником Президента України став Ю. Ленартович, а влітку 1995 р. очільником новоствореної Волинської обласної державної адміністрації призначено голову Волинської обласної ради Б. Клімчука, що зумовлено зростанням його авторитету й політичної „ваги”.

На початку другої половини 1990-х рр. розпочався процес утворення партій центристського спрямування, які сповідували принципи прагматизму. Першою в краї навесні 1995 р. постала Ліберальна партія України. У червні 1996 р. – обласна організація Народно-демократичної партії, у жовтні – обласний осередок Християнсько-демократичної партії України. Знаковим у цьому контексті став 1997 р., коли започаткували свою діяльність обласні осередки: Аграрної партії України, Всеукраїнського об'єднання „Громада”, Партії національно-економічного розвитку України, Республіканської християнської партії, Української партії справедливості, Народної партії, Соціал-демократичної партії України об'єднаної, партії „Реформи і порядок”, Партії Зелених України. Отже, із новостворених обласних організацій лише РХП можна віднести до правого крила ідеологічного спектра українського політикуму [22, с. 37, с. 38].

Напередодні виборів 1998 р. у зв'язку із запровадженням змішаної виборчої системи процес зростання чисельності політичних партій перевищував більш ніж удвічі показники попередніх років: на Волині діяло вже 73 місцевих осередків політичних партій [23].

Таким чином, можна констатувати, що з 1995 р. – утворення в області першої партії центристського спрямування, коли процес виникнення прагматичних партій набув системного характеру – *розпочався новий етап партогенезу*.

Друга половина 1990-х рр. на Волині характеризувалася послабленням впливу на перебіг політичного процесу національно-демократичних сил. Свідченням тому – їх поразка на місцевих виборах 1998 р. (здобуто усього чотири мандати). Це сталося головним чином через відсутність єдності в їхньому середовищі, коли, як і на попередніх виборах, націонал-демократи продовжували практику боротьби між собою. На виборах до Волинської обласної ради третього скликання (1998–2002), що складалася вже не із 60, а із 80 депутатів, обрано представників таких партій: АПУ (10), НДП (3), СелПУ, УПС, НРУ, КПУ – по два, УРП, ДемПУ, ВО „Громада ” – по одному. Більшість депутатів на той час були безпартійними. Це означало, що, по-перше, люди не бачили у партіях захисників їхніх інтересів, а тому голосували за лікарів, учителів та інших людей, які їм реально допомагали; по-друге, що процес формування загальнонаціональних партій, які б мали достатню підтримку у всіх регіонах України, ще не завершився [11, с. 142]. Головою обласної ради обрано члена АПУ – В. Дмитрука.

Після виборів 1998 р. головою Волинської ОДА вдруге призначено Б. Клімчука – успішного адміністратора, за період попередньої каденції якого припинився спад виробництва й розпочалося піднесення краю за багатьма показниками.

Керівники обласних державних адміністрацій зазвичай формували власну команду, що, як правило, складалася із досвідчених управлінців, які раніше працювали у радянських структурах. Тобто, говорити про значне оновлення керівного складу владної вертикалі області не доводиться. Наприклад, найвищі адміністративні посади у Волинській області та Луцьку (представники Президента України, голови та їх заступники обласної ради, обласної державної адміністрації та ін., голови Луцької міської ради та її виконкому) обіймали колишні працівники комсомольських, партійних та радянських органів, зокрема: В. Блаженчук, В. Дмитрук, Б. Клімчук, М. Косенко, А. Кривицький, Ю. Ленартович, М. Романюк, П. Онищук, А. Поха, А. Чумаченко та ін., які займали проукраїнські, державницькі позиції.

Після парламентських і президентських виборів 1990-х рр. в Україні загалом та Волинській області зокрема і надалі зростала кількість політичних партій. Якщо 1998 р. в управлінні юстиції зареєстровано два обласних осередки партій, то у 1999 і 2000 рр. – по сім, у 2001 р. – 17 [22, с. 39].

Унаочненням збагачення палітри партійно-політичного представництва, за одночасного зміцнення центристських й падіння авторитету лівих та правих сил, стали результати виборів до Волинської обласної ради четвертого скликання (2002–2006): АПУ (14), НДП (10), Партія промисловців і підприємців та Український народний рух – по два, ВО „Батьківщина”, КПУ, КУН, НРУ, партії „Демократичний союз”, „Жінки за майбутнє”, „Реформи і порядок”, „Трудова Україна”, СДПУ (о), УРП змогли делегувати до ради лише по одному депутату [12, с. 174–175].

На початку 2000-х рр. прагнення Президента України Л. Кучми у боротьбі з опозицією заручитися підтримкою силових структур призвело до несподіваних кадрових змін на регіональному рівні. Улітку 2002 р. – звільнено голову Волинської ОДА Б. Клімчука, який обіймав цю посаду з 1995 р. і користувався у населення заслуженим авторитетом. Новим головою облдержадміністрації призначено генерал-майора, начальника УМВС Рівненської області А. Француза. Громадськість краю до нової адміністрації поставилася „з прохолодою”, оскільки кадрова політика голови ОДА, стиль роботи, а також погіршення низки показників соціально-економічного розвитку області викликали справедливу критику не лише з боку опозиційних партій, а й населення. Більш того, таке призначення певною мірою вплинуло на перебіг Помаранчевої революції в краї – як додатковий подразник масових протестних настроїв.

Помаранчева революція на Волині. Підґрунтя Помаранчевої революції становили зсуви у площині перерозподілу сфер впливу та власності, виникнення нових бізнес-угруповань, які прагнули дістатися влади, а також авторитарні тенденції у діях влади. На такому тлі 31 жовтня і 21 листопада 2004 р. проходили вибори глави держави, де у принциповому протистоянні зійшлися висуванець від влади Прем'єр-міністр України В. Янукович та представник опозиції В. Ющенко. Масові фальсифікації на виборах з боку команди В. Януковича спровокували початок акцій протесту. 22 листопада

тисячі волинян вийшли на Театральний майдан Луцька, аби висловити свою незгоду з результатами другого туру виборів, оголошених ЦВК, а у наметовому містечку розпочався запис волонтерів для участі в мітингах протесту у Києві [10, с. 103].

23 листопада скликано позачергову 14-ту сесію Волинської обласної ради, на якій висловлено недовіру ЦВК унаслідок недостовірності попередніх результатів підрахунків голосів, а також запропоновано визнати В. Юценка всенародно обраним Президентом України. 25 листопада розпочала свою роботу 15-та позачергова сесія обласної ради: „Мабуть, ще ніколи в історії нашої обласної ради не було випадків, аби її сесія розпочиналася опівночі, на межі двох днів, а завершилася о пів на другу ніч”, – йшлося на сторінках обласної газети [24]. Прийняті на ній рішення були унікальними, адже ніколи раніше не ухвалювалися: депутати 52 голосами із 59 висловили недовіру голові Волинської ОДА А. Французу. Також ухвалено рішення щодо втрати чинності рішення облради „Про делегування окремих повноважень обласної ради обласній державній адміністрації” від 22.05.1998 й набуття обласною радою повноважень, які було делеговано Волинській ОДА.

В умовах певного вакууму влади в центрі і на місцях опозицією утворено страйкові комітети й комітети національного порятунку (КНП). До обласного страйкового комітету увійшли десять активістів, до КНП – 17. Зокрема, одним із перших рішень КНП стала заборона продажу алкоголю у місцях проведення масових акцій. З метою координації дій політичних сил, які брали участь у масових заходах, та недопущення можливих провокацій прийнято рішення: „1. Установити практику проведення лише тих масових акцій, стосовно яких ухвалено узгоджене рішення Комітету національного порятунку або його обласного відділення. 2. Проведення неузгоджених акцій, що можуть нанести шкоду авторитету і меті народного протесту, вважати провокацією з відповідною оцінкою їх ініціаторів” [10, с. 120–122]. Загалом, опозиція засвідчила здатність до організації масового ненасильницького протесту в центрі і на місцях, що й забезпечило їй перемогу.

Після проведення повторного другого туру виборів 26 грудня 2004 р. і перемоги на них В. Юценка відбулися кадрові зміни. На початку лютого 2005 р. головою Волинської ОДА призначено керівника Волинського регіонального виборчого штабу В. Юценка народного депутата України В. Бондара – молодого політика, який не мав досвіду адміністративного та господарського управління.

Після перемоги Помаранчевої революції розпочалося формування органів влади на місцевому рівні за партійним принципом, що стало причиною багатьох конфліктів і непорозумінь між гілками влади, вело до зниження якості управлінських дій і рішень, оскільки обласні осередки політичних партій-переможців часто не мали у своєму розпорядженні достатньої кількості професійних керівників та спеціалістів. Із особливою гостротою це питання постало під час формування владних структур у районній ланці [11, с. 156].

Відсутність вагомих результатів щодо процесів демократичної трансформації країни на тлі високих революційних очікувань громадян призвело до падіння авторитету блоку „Наша Україна” й безпосередньо вплинуло на результати місцевих виборів 2006 р. Натомість відбулося зростання авторитету сили, що її уособлювала Ю. Тимошенко. Найбільш наглядно зазначена тенденція на Волині проявилася на місцевих виборах 2006 р.

Так, до обласної ради п'ятого скликання (2006–2010) – від БЮТ потрапило 40 депутатів, тобто половина депутатського корпусу. Уперше за історію проведення виборів у Волинській області одна партія/блок спромоглася набрати в раді таку велику кількість мандатів. До ради також обрано 18 депутатів від блоку „Наша Україна”, шість від УНБ Костенка і Плюща, п'ять від блоку Бориса Клімчука „Рідна Волинь”, по чотири від Народного блоку Литвина та Партії регіонів (ПР), три від СПУ [12, с. 253]. Головою обласної ради депутати обрали А. Грицюка (ВО „Батьківщина”).

Знаковою подією виборів до обласної ради став відносний успіх регіональної політичної сили – блоку Бориса Клімчука „Рідна Волинь”, яка перемогла такі політичні партії, як Народний блок Литвина, ПР й СПУ. Водночас проходження до місцевих рад представників непарламентських партій ускладнило можливість побудови коаліцій на загальнонаціональному рівні. Варіанти коаліцій на місцях виявилися значною мірою залежними від інтересів регіональних еліт та їх партійних проєктів. На думку фахівців, ця особливість знижувала ефективність системи політичного управління, оскільки „розривала ”вертикальний” зв'язок політичних сил коаліційної більшості та її місцевих представництв” [25, с. 51–52]. Але цей процес на той час ще не набув масового характеру.

У листопаді 2007 р. новим головою Волинської ОДА призначено відому в краї людину – М. Романюка – очільника Волинського головного регіонального управління ЗАТ КБ „Приватбанк” (колишнього першого секретаря обкому комсомолу), що мало посилити адміністративно-управлінські інтенції обласної державної адміністрації, а також засвідчило зростання в оточенні Президента України впливу нового бізнес-угруповання.

Вибори глави держави 2010 р. спричинили нову розстановку політичних сил із відповідною ротацією кадрів на місцях. Наприкінці березня Президент України В. Янукович призначив головою Волинської ОДА Б. Клімчука, який після дипломатичної роботи в Литві та Азербайджані утретє очолив цю державну установу. Завдяки харизмі і досвіду Б. Клімчука таке призначення мало компенсувати брак авторитету й підтримки Партії регіонів на Волині. Одночасно першим заступником голови ОДА став колишній військовий, а згодом бізнесмен, О. Башкаленко – керівник регіонального штабу зазначеної партії (2008) – фактично нова людина у сфері здійснення практичної політики краю.

На місцевих виборах 2010 р., на відміну від попередніх, узяли участь нові політичні сили, що суттєво наростили свою підтримку за рахунок втрати довіри електорату до партії „Наша Україна” (НУ) та Блоку Юлії Тимошенко. Це обласні осередки політичних партій: ВО „Свобода”, „Сильна Україна”,

„Фронт Змін” (ФЗ), „Єдиний центр” (ЄЦ), „За Україну!”. За результатами виборів до Волинської обласної ради шостого скликання (2010–2015), участь у яких взяли 35 обласних організацій політичних партій, своїх депутатів провели: ВО „Батьківщина” (26); ПР (22); Народна партія (7); ВО „Свобода” (6); ФЗ (3), ЄЦ (4); НУ (4); УРП „Собор” (2). Натомість, АПУ, „За Україну!”, СелПУ, КПУ, „Сильна Україна” „Солідарність жінок України” – по одному.

Високий електоральний результат ПР значною мірою забезпечила участь у місцевих виборах авторитетного і досвідченого політика, голови Волинської ОДА Б. Клімчука, який, вступивши напередодні виборів до ПР, очолив її виборчий список. За висновками фахівців ЛМГО „Центр політичного аналізу та виборчого консалтингу” залученість органів влади у виборчий процес визначалася як помірною, що не призвела до спотворення результатів виборів, а „основну увагу виборців привертала саме політичні питання загальнонаціонального характеру, а не проблеми місцевих територіальних громад” [26, с. 63, с. 65].

У 2010 р. особливої політичної ваги набуло рішення більшості Волинської обласної ради, спрямоване проти угод між урядами України та РФ, відповідно до яких термін перебування Чорноморського флоту на території України продовжено до 2042 р. У квітні 2010 р. на сесії ради 42 депутати із 80 на знак протесту шляхом поіменного голосування ухвалили відповідне звернення до Президента України, Кабінету Міністрів України, Верховної Ради України, у якому зокрема, наголошено, що „національна безпека, територіальна цілісність нашої держави не є предметом комерційного торгу” [27].

Революція Гідності. Після загибелі перших учасників Євромайдану в Києві у січні 2014 р. спостерігалось загострення політичного напруження на Волині. 24 січня масові мітинги пройшли на Театральному та Київському майданах, відбулося перекриття руху на проспекті Волі і блокування Волинської ОДА. Учасники мітингів засуджували дії влади та вимагали відставки обласного керівництва. Гасла протестувальників: „Луцьк, вставай!”, „Банду геть!” та ін. Аби не допустити розгортання силового сценарію, голови ОДА та обласної ради Б. Клімчук і В. Войтович на вимогу протестувальників написали заяви про відставку [28]. Зокрема, після вимушеної відставки В. Войтовича головою Волинської обласної ради 20.02.2014 р. обрано В. Вітера (ВО „Батьківщина”).

Кроком у напрямі делегітимації режиму В. Януковича стало утворення у вищому законодавчому органі країни та представницьких органах влади на місцях народних рад. До складу Волинської народної ради, створеної 25 січня, увійшли 35 опозиційних депутатів. Головою виконкому новоствореної народної ради обрано Є. Мельника (ВО „Свобода”). Причому, народну раду створено не замість обласної ради, а поряд з нею. Одним із помітних заходів народної ради – ініціювання заборони символіки та діяльності на території області ПР і КПУ [29].

На початку лютого у соціальних мережах розпочалася кампанія, спрямована на бойкот торгових марок РФ, а також тих, що належали депутатам-регіоналам. Своєрідною формою тиску на них стала організована за допомогою соціальних мереж акція у вигляді флешмобу з умовною назвою „Кривава екскурсія” або „Бізнес на крові”. Її учасники навідувалися до офісів, що належали власникам, пов’язаним із ПР, де біля входу розливали фарбу червоного кольору, яка „символізувала кров невинних жертв” [30].

Апофеозом протистояння влади та опозиції на Волині стало 19 лютого – день масової загибелі українських патріотів у Києві. Колона демонстрантів рушила до приміщення Волинської ОДА, а згодом до обласного управління МВС, яке було закидано бруківкою і захоплено. Окремі учасники акції протесту брутально поводитися з новопризначеним 5 лютого головою Волинської ОДА, керівником обласної організації ПР О. Башкаленком, вимагаючи від нього заяви про відставку, але марно. Уночі протестувальники розгромили офіси ПР і КПУ та пікетували міський відділ міліції в Луцьку. Відлунням настроїв протесту в ці дні стало нищення пам’ятників Леніну. На Волині останні пам’ятники вождю зруйновано в райцентрі Маневичі, Нововолинську (на території шахти № 9) та у с. Велика Глуша Любешівського району.

На завершальному етапі революції точилася прихована боротьба за владу між різними політичними силами та угрупованнями. Особливим радикалізмом вирізнялися члени Правого сектору на чолі з депутатом Луцької міської ради П. Данильчуком, які самочинно втручались у процес формування органів місцевого самоврядування. Актом демонстрації сили став їх „візит” у масках 20.02.2014 р. на засідання обласної ради з погрозами та вказівками „правильно” голосувати під час обрання її нового керівництва. Зазначена акція з погляду боротьби зі старою владою практичного сенсу не мала, оскільки в її засіданні брали участь патріотично налаштовані депутати [31]. Аналогічну акцію активістами Правого сектору здійснено і на засіданні Ковельської районної ради 25 лютого. Ці дії місцеві депутати розцінили як „грубе втручання у процес місцевого самоврядування” [32].

Останнє масове зібрання Євромайдану взимку 2014 р. в Луцьку відбулося 23 лютого. Головною подією, що зібрала громадськість, став публічний допит і каяття співробітників волинського спецпідрозділу „Беркут”, яких примусили писати заяви про звільнення. На вимогу активістів Правого сектору на луцький Майдан прийшли понад 30 співробітників спецпідрозділу із 50 [33].

Унаслідок компромісу між владою та опозицією сесія Луцької міської ради на початку березня 2014 р. ухвалила рішення про збільшення складу виконкому з 13 до 19 осіб. До міськвиконкому ввійшли шість громадських активістів від суспільно-політичних інституцій: „Автомайдан-Україна”, „Самооборона Майдану” та ін. Головою Волинської ОДА призначено поміркованого політика, секретаря Луцької міської ради Г. Пустовіта (ВО „Батьківщина”).

Загалом, перебіг політичних подій у Луцьку під час Революції Гідності залишив суперечливе враження. З одного боку – героїзм та

самопожертва наших земляків на Євромайдані в Києві, їх активна підтримка з боку населення Волині. З іншого – демонстративне застосування сили керівниками Правого сектору, їх втручання в діяльність органів місцевого самоврядування, публічні образи і приниження (приковування на сцені кайданками голови Волинської ОДА О. Башкаленка з вимогою писати заяву про відставку), процедура допиту і „каяття” бійців спецпідрозділу „Беркут”, які не застосовували силу проти мітингувальників, та ін. якимось не вписується у семантику подій, які дістали промовисту назву „Революція Гідності”. Не витримали випробування часом і деякі ініціативи щодо очищення влади – створення т. зв. Комітету громадської люстрації, який, „керуючись вульгарним розумінням процесу і спекулюючи на радикальних настроях людей, вдався до сумнівного експерименту” [34]. „Якщо ми говоримо про люстрацію, вона не має бути схожою на суд Лінча. Усе має бути у законному полі. ...те, що відбувається, це дуже жорстоко і принижує людину. ... Прошу вас дотримуватися тих ідеалів, за які ви боролися”, – зазначив з цього приводу отець Олександр зі Свято-Троїцького храму в Луцьку [35].

Українці загалом і волиняни зокрема заплатили високу ціну за своє прагнення бути не російською провінцією, а європейською нацією. До пантеону героїв Небесної сотні увійшли волиняни Олександр Бадера, Сергій Байдовський, Едуард Гриневич, Василь Мойсей, Юрій Сидорчук, Іван Тарасюк, Віктор Хом'як, пам'ять про яких унаочнюється у поминальних заходах, пам'ятниках, меморіальних табличках, спогадах та інших формах історичної пам'яті.

Війна на Сході країни, крім людських страждань, позначилась і на спрямованості політичного процесу: почали виникати нові громадські організації та ініціативи, набув поширення масовий волонтерський рух. 18 липня 2014 р. Волинська обласна рада ухвалила звернення до Президента України, Верховної Ради України та Кабінету Міністрів України щодо воєнно-політичної ситуації з вимогою негайного ухвалення рішення про введення воєнного стану. 13 березня 2015 р. депутати ухвалили чергове звернення, адресоване вже світовим міжнародним організаціям та парламентам світу, про визнання Російської Федерації державою-агресором. 10 вересня 2020 р. обласна рада ухвалила рішення щодо присвоєння посмертно усім воїнам АТО/АОС, які загинули у російсько-українській війні, а це 168 бійців, звання „Почесний громадянин Волині” [36].

Активізації процесу партійного будівництва сприяло запровадження на місцевих виборах 2015 р. нових правил. Обрання депутатів обласних, районних, міських, районних у містах рад проводилися за пропорційною виборчою системою у багатомандатному виборчому окрузі за виборчими списками місцевих організацій політичних партій. Позапартійні кандидати або самовисуванці балотуватися до місцевих рад вже не могли. Відповідно, якщо у 2014 р. на Волині за рік зареєстровано 11 нових партійних осередків, то у 2015 – вже 50 [22, с. 46].

Отже, 1995–2014 рр. можна визначити як *другий етап* партійного будівництва в краї. Він характеризувався послабленням ролі ідеологічного

чинника і, відповідно, ідеологічних партій з одночасним посиленням ваги прагматичних партій центристського спрямування.

Місцеві вибори 2015 р. проходили в умовах активної фази здійснення реформи місцевого самоврядування, у ході якої намітилася тенденція до зростання ролі місцевих еліт та їх політичних проєктів. До Волинської обласної ради сьомого скликання (2015–2020) потрапили представники таких партій: „УКРОП” (17), БПП „Солідарність” (13), ВО „Батьківщина” (12), ВО „Свобода” (7), Радикальна партія Олега Ляшка (6), Об’єднання „Самопоміч” (5), „Наш край” (4) [37].

Результати виборів засвідчили зміни вектору розвитку політичних сил краю, де зіткнулися два процеси: вихід на політичну арену нових із одночасною втратою позицій старих партій. Так, представництво ВО „Батьківщина” порівняно з результатами місцевих виборів 2010 р. (26 мандатів), зменшилося більш ніж наполовину. Натомість партія „Українське об’єднання патріотів – „УКРОП”” сенсаційно перемогла на виборах до Волинської обласної та Луцької міських рад. Інтригу на виборах відзначала боротьба між двома фінансово-промисловими групами: „Континіум” і „Приват”. Зокрема, група „Приват” будувала свою передвиборчу кампанію як опозиція, чітко виокремлюючи свого лідера – І. Палицю та його фонд „Новий Луцьк”, який користувався масовою підтримкою лучан. Цей фонд перед виборами поширив свою діяльність на територію краю і, відповідно, змінив назву на „Тільки разом”, відкривши свої представництва у кожному районі Волинської області. Не випадково, що головою Волинської обласної ради обрано саме І. Палицю („УКРОП”).

Зміни виборчого законодавства на місцевих виборах 2015 р. в умовах здійснення адміністративно-територіальної реформи та зростання ролі „регіональних” політичних партій знаменували початок *третього етапу* партійного будівництва на Волині, який ще не завершився.

Запропонована автором статті періодизація партійного будівництва на Волині дещо відрізняється, зокрема, від періодизації, що її запропонувала М. Кармазіна, яка виділяє чотири періоди розвитку регіональних політичних сил: перший (1991–1997); другий (1997–2003); третій (кінець 2003 – початок 2014); четвертий (початок 2014 – до сьогодні) [38, с. 122, с. 124, с. 125, с. 127].

23 березня 2018 р. під час візиту на Волинь П. Порошенка, представлено нового голову Волинської ОДА – генерал-полковника МВС О. Савченка, який ставав уже другим генералом МВС, що очолював цю установу. Однією із причин такого призначення була необхідність наведення ладу в галузі нелегального видобутку бурштину, що супроводжувалося погіршенням криміногенної ситуації в регіоні. „В області має бути порядок із бурштином. Хто захоче бавитись – дістане по руках. Доходи від бурштину мають йти, в тому числі, у місцеві бюджети”, – зазначив глава держави на процедурі представлення нового очільника ОДА [39].

З перемогою на президентських виборах 2019 р. В. Зеленського пов’язані наступні зміни керівного складу області. 28 жовтня 2019 р. Кабінет

Міністрів України погодив на посаду голови Волинської ОДА Ю. Погуляйка з Луганська, який, подібно до свого попередника, працював в органах МВС, у податковій міліції Державної фіскальної служби України, а згодом недовго перебував на посаді першого заступника голови Луганської ОДА. Указом Президента України від 2 грудня 2019 р. цього держслужбовця призначено головою Волинської ОДА. Щоправда, таке рішення викликало спротив місцевої політичної еліти, яке мало наслідком висловлення недовіри новопризначеному голові ОДА з боку більшості депутатів обласної ради. Проте зміни керівника Волинської ОДА не відбулося.

„Палітра” впливових політичних сил на початку наступного електорального циклу 2020-х рр. на Волині, з врахуванням того, що політичну партію „УКРОП” трансформовано у політичну партію „За майбутнє”, суттєво не змінилася. Так, на місцевих виборах 2020 р. до обласної ради восьмого скликання, яка налічувала 64 обранця, увійшли представники семи партій: „За майбутнє” (22 депутати), ВО „Батьківщина” (9), „Європейська Солідарність” (9), „Слуга народу” (8), ВО „Свобода” (7), Аграрна партія України (5), „Сила і честь” (4) [40]. У листопаді 2020 р. головою Волинської обласної ради обрано Г. Недопада („За майбутнє”).

Характерно, що пропрезидентська партія „Слуга народу” на виборах не здобула вагомого представництва, що можна пояснити „молодістю” цієї політичної сили та слабкістю її організаційних структур на місцях. Натомість логічно видається перемога наступниці політичної партії „УКРОП” політичної сили „За майбутнє”, яка мала відомого регіонального лідера (І. Палиця), розгалужену структуру й сталість традицій політичної діяльності.

Загалом, зростання ролі регіональних політичних партій у політичному житті України підтвердили й підсумки виборчої кампанії 2020 р.: представництво в місцевих радах різного рівня здобули приблизно 54 „регіональні” партії із загальної кількості партій-переможців – 111. Для порівняння, у 2015 р. „регіональних” партій, які здобули зазначене представництво, було менше 20 (із 89) [41, с. 3, с. 4]. Опосередковано це явище демонструє позитивна динаміка відповідей респондентів Центру Разумкова, які зазначали, що внаслідок проведення реформи місцевого самоврядування „вся влада опинилася в руках „місцевих князків” – 29,7% у 2020 р., проти 22,7% у 2018-му [42].

На Волині процес партійного будівництва пройшов еволюцію, притаманну партійній системі країни загалом: місцеві вибори 2015 і 2020 рр. підтвердили тенденцію до зростання у практичній політиці ролі регіональних політичних партій. Результати виборів до Волинської обласної ради засвідчили специфіку перебігу політичного процесу в області, яка полягала у домінуванні у вищому представницькому органі краю упродовж двох виборчих циклів регіональної політичної сили „УКРОП”/ „За майбутнє”.

Участь волинян у парламентських виборах. На виборах до українського парламенту 1994 р. вітчизняні політичні партії уперше отримали право висувати своїх кандидатів, що знаменувало перехід до

реалізації принципів політичного плюралізму і змагальності, чого не було за часів панування КПРС. Водночас, недосконалість виборів за мажоритарної системи абсолютної більшості (явка виборців не менше 50%, здобуття кандидатом не менше 25% голосів виборців тощо) зумовила неочікувану тривалість електорального процесу. У першому турі остаточну перемогу здобув лише О. Скипальський. В інших округах було призначено повторні вибори. У квітні народними депутатами від Волині стали: М. Жулинський, А. Мостиський, А. Бутейко, К. Ващук, В. Корнелюк. У липні того ж року і дещо пізніше до парламенту потрапили Р. Чап'юк, Л. Лук'яненко і П. Германчук. Обрані народні депутати переважно уособлювали сили національно-демократичного спрямування.

У другій половині 1990-х рр. зміст політичного процесу визначали парламентські та президентські вибори 1998 і 1999 рр. За результатами парламентських виборів простежувалася тенденція майже абсолютної втрати довіри населення України до правих та праворадикальних політичних сил, у тому числі й на Волині. У Волинській області в одномандатних округах народними депутатами обрано В. Діброву, К. Ващук, М. Мартиненка, О. Свириду, С. Шевчука. За партійними списками до Верховної Ради України пройшли С. Пхиденко – від КПУ та Є. Кирильчук – від виборчого блоку „За правду, за народ, за Україну!” [11, с. 188].

Парламентські вибори 2002 р. проходили на тлі гострої політичної кризи й безкомпромісної боротьби влади та опозиції, яка йшла на вибори у складі виборчого блоку Віктора Ющенка „Наша Україна”. Високий авторитет цієї політичної сили та її лідера в західних областях України загалом і Волині зокрема майже гарантував успіх політикам, які балотувалися від імені цього блоку. Свідченням цього – проходження до українського парламенту С. Слабенка та С. Бондарчука, які раніше не брали активної участі у політичному житті краю.

Унаслідок виборів до Верховної Ради України 2002 р. представництво від Волинської області стало найбільшим за усі попередні роки – 11 депутатів. В одномандатних виборчих округах перемогли: В. Бондар, А. Бондарчук, І. Єремєєв, М. Мартиненко і С. Слабенко. За партійними списками виборчого блоку „За єдину Україну!” до парламенту пройшли К. Ващук і С. Шевчук, блоку Юлії Тимошенко – Є. Кирильчук, блоку Віктора Ющенка „Наша Україна” – Б. Загрева, КПУ – А. Мартинюк, С. Пхиденко [11, с. 191–192].

За результатами виборів 2006 р. Волинську область в українському парламенті п'ятого скликання представляли шість народних депутатів від чотирьох політичних сил: від БЮТ – П. Кравчук, Є. Кирильчук, С. Шевчук, від блоку „Наша Україна” – В. Карпук, від КПУ – А. Мартинюк і від Партії регіонів – А. Горбатюк. Отже, представництво від Волині у вищому законодавчому органі країни, порівняно із попередніми виборами, зменшилося майже наполовину. Водночас, вибори засвідчили стабільність прихильності волинян до певних політичних сил. Цю тенденцію підтверджує сумарний результат „помаранчевих сил”, що залишився майже незмінним, – 70,86% у 2002 р. і 70,83% у 2006-му [43, с. 201].

На позачергових парламентських виборах 2007 р. до складу депутатського корпусу Верховної Ради України від Волині ввійшли так само представники чотирьох політичних сил, проте їх склад дещо змінився. Волинську область в українському парламенті шостого скликання представляли: К. Ващук – Народний блок Литвина, В. Карпук – „Наша Україна”, А. Мартинюк – КПУ. Від БЮТ – Є. Кирильчук, В. Олійник, М. Потапчук, С. Шевчук [11, с. 191–192].

Вплив й авторитет певних політичних сил на Волині засвідчили чергові парламентські вибори 2012 р. Партіями-переможцями, які подолали п’ятивідсотковий прохідний бар’єр у Волинській області, стали ВО „Батьківщина”, ВО „Свобода”, УДАР (Український демократичний альянс за реформи) Віталія Кличка, ПР та КПУ. За партійними списками до Верховної Ради України пройшли: А. Вітів і В. Черняков – від ВО „Свобода”, К. Ващук і Г. Смітюх – від ПР, від УДАРу – Ю. Савчук, від КПУ – А. Мартинюк.

Специфікою цих виборів на Волині стало те, що найбільш потужні бізнесмени: І. Палиця – голова правління компанії „Укрнафта”, І. Єремєєв та С. Івахів – співвласники групи компаній „Континіум”, С. Мартиняк – співвласник компанії ТМ „Пан Курчак”, а також член ВО „Свобода” Є. Мельник йшли на вибори і перемогли в мажоритарних округах як самовисуванці. Це дало змогу обраним депутатам дистанціюватися як від влади, так і від опозиції [22, с. 45]. Їх перемозі сприяло створення іміджу незалежного депутата-благодійника, що прагне відстоювати не інтереси партій, а своїх виборців. Іншим чинником перемоги стали значні кошти, що використовувалися через спеціальні фонди, а виборчу кампанію супроводжувала активна меценатська діяльність, допомога із ремонтуванням доріг, шкіл, будівництвом дитячих майданчиків тощо.

Позачергові парламентські вибори 2014 р. вказали на зміни у політичному ландшафті краю, свідченням чого – перемога на виборах нових політичних сил. Так, найбільшу підтримку у Волинській області здобула політична партія „Народний фронт” (33,2% голосів виборців). „Блок Петра Порошенка” набрав майже вдвічі менше голосів – 16,89%. Радикальну партію Олега Ляшка підтримало 9,70% волинян [22, с. 46].

Особливістю парламентських виборів 2014 р. було те, що вони проходили на тлі російської агресії проти України та участі в перегонах активних учасників Революції Гідності, бійців АТО, волонтерів, яких масово заносили до партійних списків задля збільшення рейтингів партій. Зокрема, за підтримки політичної партії „Народний фронт” до Верховної Ради України обрано І. Лапіна, учасника воєнних дій у складі батальйону територіальної оборони „Айдар”, сформованого переважно із добровольців Волині. Саме завдяки високому авторитету військових йому вдалося перемогти такого потужного конкурента, як члена правління фонду І. Палиці „Тільки разом” І. Костанкевич. „Народний фронт” також делегував до українського парламенту І. Гузя. Ще три народних депутати – І. Єремєєв, С. Івахів та С. Мартиняк – представники великого бізнесу, балотувалися

як самовисуванці. Знов-таки, як і на попередніх парламентських виборах, основна боротьба точилася між висуванцями потужних бізнес-угруповань.

Наступні президентські та позачергові парламентські вибори 2019 р. проходили в умовах тотального падіння авторитету провладної політичної сили та її очільника П. Порошенка за одночасного зростання підтримки політичної партії „Слуга народу”, яка на Волині набрала 41,76% голосів. На другому місці ВО „Батьківщина”, за яку проголосувало 13,08% виборців. Третю позицію зайняла „Європейська Солідарність” П. Порошенка з 8,02% голосів [44]. За результатами парламентських виборів до Верховної Ради України потрапили: І. Гузь, В. Рубльов, С. Івахів, І. Палиця, І. Констанкевич. Характерно, що більшість кандидатів, попри те, що вони користувалися певним авторитетом серед виборців, були висуванцями великого бізнесу. Так, троє із п’яти народних обранців (І. Палиця, І. Констанкевич, В. Рубльов) йшли на вибори за підтримки ФПГ „Приват”, а С. Івахів є співвласником ФПГ „Континіум”.

Розвиток політичних сил в області віддзеркалював складні процеси, що відбувалися в суспільно-політичному житті України. Його характерною ознакою стало послаблення ідеологічного чинника, виникнення величезної кількості центристських партій з одночасним посиленням ролі та впливу ФПГ. Щоправда, після передчасної смерті у 2015 р. відомого на Волині політика і бізнесмена, народного депутата І. Єремєєва, роль бізнес-угруповання „Континіум” у політичному житті краю помітно зменшилася.

Висновки. Отже, політичний процес на Волині значною мірою відтворював спрямованість перебігу загальнонаціонального політичного процесу, коли на початковому етапі національно-державного будівництва точилася боротьба із залишками тоталітарної системи з одночасним утвердженням матеріальних і духовних цінностей і традицій українського народу. Політичний процес супроводжували хвилі біфуркацій, коли боротьба політичних сил, влади та народу набували надзвичайної гостроти. Найпотужніші із них припадають на періоди Помаранчевої революції та Революції Гідності.

Напередодні виборів різного рівня спостерігалися активізація суспільно-політичного життя та інтенсивне партійне будівництво. Політичні симпатії волинян тяжіли до опозиційних політиків центристського спрямування, які стояли на державницьких позиціях і сповідували цінності західної демократії.

Зміни виборчого законодавства на користь політичних партій, реалізація завдань адміністративно-територіальної реформи тощо створили умови для зростання ролі місцевих політичних еліт. Водночас, ці реформи сприяли активізації партійного будівництва у напрямі виникнення „регіональних” політичних партій і проєктів, що знаходили масову підтримку електорату. Яскравим свідченням цього є домінування на місцевих виборах 2015 і 2020 рр. політичної партії „УКРОП”, яка трансформувалася у політичну партію „За майбутнє”. Монополізація політичного простору окремою політичною силою ставить питання про ризики такого домінування і пошуку запобіжників щодо його обмеження на демократичних засадах.

Перспектива подальших досліджень передбачає акцентування уваги науковців на завершальному етапі адміністративно-територіальної реформи у контексті дослідження специфіки рекрутування місцевих політичних еліт, ступеня впливу великого бізнесу на прийняття рішень, вивчення напрямів здійснення місцевої політики партіями і фракціями у місцевих радах.

Створення нових суб'єктів політичних відносин на місцевому рівні актуалізує питання дослідження механізмів впливу громадян на процеси ухвалення політичних рішень, діяльності органів місцевої влади на засадах транспарентності.

На окрему увагу заслуговує проблема пошуку шляхів гармонізації відносин між центром та регіонами на засадах принципу субсидіарності, оптимізації стосунків між новоствореними виконавчими та представницькими органами влади на місцях, запобіжників проти егоїзму та сепаратистських інтенцій регіональних еліт.

Бібліографічні посилання

1. Польовий М. А. Політичні процеси: теорія та практика моделювання : монографія. Одеса : Фенікс, 2011. 288 с.
2. Штомпка П. Социология. Анализ современного общества / пер. с польск. С. М. Червонной. Москва : Логос, 2005. 664 с.
3. Политический процесс: основные аспекты и способы анализа : сб. учеб. материалов / под ред. Е. Ю. Мелешкиной. Москва : Изд. дом „ИНФРА-М” ; Издательство : „Весь Мир”, 2001. 304 с.
4. Бортніков В. Політична участь і демократія: українські реалії : монографія. Луцьк : РВВ „Вежа” Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2007. 524 с.
5. Мельвиль А. Ю. О траектории посткоммунистических трансформаций. ПОЛИС. 2004. № 2. С. 64–75.
6. Вайнштейн Г. И. Российский транзит и проблемы типологического разнообразия „глобальной демократизации”. *Политические институты на рубеже тысячелетий*. Дубна : ООО „Фенікс+”, 2001. С. 410–443.
7. Волинь: 90-і роки ХХ століття. Ілюстрований літопис політичних подій / В. Бортніков, кер. авт. кол. Луцьк : РВВ Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 1998. 162 с.
8. Бортніков В. І., Надольський Й. Е., Денисюк В. Т. та ін. Волинь на зламі століть: історія краю (1989–2000 рр.). Луцьк : РВВ „Вежа”, 2001. 694 с.
9. Тиский М. Історія виникнення Народного Руху України на Волині. Луцьк : Ініціал, 2001. 256 с.
10. Бортніков В. Помаранчева революція на Волині: історія, факти, документи. Луцьк : Волин. обл. друк, 2005. 224 с.
11. Волинь в умовах демократичної трансформації (кінець ХХ – початок ХХІ століття) : кол. монографія / В. І. Бортніков, Н. Н. Коцан, Н. В. Павліха та ін.; за заг. ред. В. І. Бортнікова. Луцьк : Східноєвроп. нац. ун-т ім. Лесі Українки. 656 с.
12. Малиновський В. Я. Становлення і розвиток місцевого самоврядування у Волинській області (1990–2010 рр.) : монографія. Луцьк : Ініціал, 2013. 352 с.
13. Мельник В. В. Розвиток політичного процесу в Україні (на прикладі Волинської області) : автореф. дис. ... к. політ н., спец. 23.00.02 – політичні інститути та процеси. Львів, 2017. 18 с.

14. Троценко В. В. Регіональні особливості політичної участі громадян в умовах переходу до демократії : автореф. дис. ... к. політ. н., спец. 23.00.02 – політичні інститути та процеси. Чернівці, 2012. 19 с.

15. Бурдые П. Социология политики / пер. з фр., сост., общ. ред. и предисл. Н. А. Шматко. Москва : Socio-Logos, 1993. 336 с.

16. Вершина В. А., Михайлюк А. В. Семиотическое пространство города. *Урбаністичні студії: сучасний стан та перспективи розвитку* : зб. матеріалів III Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Дніпро. 20 квітня 2018 р.). Дніпро : ЛізуновПрес, 2018. С. 46–48.

17. Результати голосування на Всеукраїнському референдумі. *Радянська Волинь*. 1991. 5 грудня.

18. Кармазіна М. Тридцять років української багатопартійності (кінець 1990 – початок 2020 рр.). *Політичний процес у незалежній Україні: підсумки і проблеми*. Київ : Ін-т політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2021. С. 274–331.

19. Щомісячна аналітична довідка про розвиток суспільно-політичної ситуації та актуальні питання в інших сферах життя Волинської області (за вересень 2020 року). URL: <https://voladm.gov.ua/article/veresen2/> (дата звернення: 02.12.2021).

20. Ордешук П. Американская политическая система: поиск эффективной демократии. *Свободная мысль*. 1991. № 14. С. 44–55.

21. Бортнікова А. В. Місцеве самоврядування на Волині: суспільно-політичні традиції і сучасний процес децентралізації : монографія. Луцьк : Вежа-Друк, 2018. 372 с.

22. Бортніков В. Партійно-політична структуризація у Волинській області (1990–2015). *Політичні партії і вибори: українські та світові практики* : зб. статей і тез наук. конф. „Політичні партії і вибори: українські та світові практики” (пам’яті Юрія Романовича Шведа), 8 жовтня 2016 р. / за заг. ред. А. Романюка. Львів : Простір-М, 2017. С. 34–50.

23. Дані Головного управління статистики у Волинській області. Запит від 06.08.2021. № 08/01/2021.

24. Лис В. Обласна рада бере владу в області. *Волинь*. 2004. 27 листопада.

25. Україна в 2008 році: щорічні оцінки суспільно-політичного та соціально-економічного розвитку : монографія / за заг. ред. Ю. Рубана. Київ : НІСД, 2008. 186 с.

26. Наход М. Місцеві вибори – 2010: Волинська область. *Місцеві вибори – 2010. Пульс країни* / відп. ред. А. Когут, К. Сідаш. Київ : Лаб. законод. ініціатив, 2011. С. 57–65.

27. Научук С. Обласна рада засудила харківські угоди. *Волинь-нова*. 2010. 29 квітня.

28. Гарбарчук К. Борис Клімчук погодився піти... *Волинь-нова*. 2014. 25 січня.

29. Народна рада вимагає заборони ПР та КПУ. *Волинь-нова*. 2014. 11 лютого.

30. „Кривава” екскурсія підприємствами регіоналів в Луцьку. *Волинські новини*. 2014. 5 лютого.

31. На Волині обласну раду очолили опозиціонери. *Волинь-нова*. 2014. 22 лютого.

32. Гаврилюк Я. Люстрація дійшла до Ковельщини. *Волинь-нова*. 2014. 27 лютого.

33. Нагорний В. Беркут покався перед людьми та Богом. *Волинь-нова*. 2014. 25 лютого.

34. Ревко О. Ви все ще не „обнародувані”? Тоді люстратори йдуть до вас! *Хроніки Любарта*. 2014. 24 квітня.

35. Качан І. Волинський „Беркут” поставили на коліна. *Хроніки Любарта*. 2014. 27 лютого.
36. Усіх загиблих в АТО/АОС волинян визнали почесними громадянами області. *Суспільне. Новини*. 2020. 10 вересня. URL: <https://suspilne.media/61907-usih-zagiblih-v-atoos-volinan-viznali-pocesnimi-gromadanami-oblasti/> (дата звернення: 02.12.2021).
37. Місцеві вибори в Україні – 2015. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9C%D1%96%D1%81%D1%86%...> (дата звернення: 12.07.2021).
38. Кармазіна М. Політичні партії в Україні. 2014–2017 рр. Київ : ІПіЕнд ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2018. 168 с.
39. Олександр Савченко – новий голова Волинської ОДА. *Луцький замок*. 2018. 29 березня.
40. Волинська обласна рада. *Місцеві вибори 25.10.2020*. URL: https://www.cvk.gov.ua/pls/vm2020/pvm057pid112=12pid102=455pf7691=455pt001f01=695rej=0pt00_t001f01=695.html (дата звернення: 15.08.2021).
41. Павлик І. А. Аналіз результатів виборчої кампанії до місцевих органів влади у жовтні 2020 р. : аналітична доповідь. Національний інститут стратегічних досліджень. 32 с. URL: <https://niss.gov.ua/sites/default/files/2020-12/analit-dopovid-2.pdf> (дата звернення: 08.11.2020).
42. Громадська думка населення щодо реформи децентралізації та її результатів (серпень 2020 р.). *Разумков центр*. URL: <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/gromadska-dumka-naseleattia-shchodo-reformy-detsentralizatsii-ta-ii-rezultativ-serpen-2020-r> (дата звернення: 15.12.2020).
43. Малиновський В. Волинський вибір – 2006. *Волинь* : Всеукр. сусп.-політ., літературно-мистецький часопис. 2007. Чис. 8. С. 195–206.
44. На парламентських виборах на Волині перемогла партія „Слуга народу”. *Волинські новини*. 23.07.2019. URL: <https://www.volynnews.com/news/all/na-parlamentskykh-vyborakh-na-volyni-peremohla-partiia-sluha-narodu/> (дата звернення: 20.01.2022).

References

1. Polovyi M. A. *Politychni protsesy: teoriia ta praktyka modeliuvannia : monohrafiia*. Odesa : Feniks, 2011. 288 s. (Political processes: theory and practice of modeling: monograph).
2. Shtompka P. *Sociologiya. Analiz sovremennogo obshestva / per. s polsk. S. M. Chervonnoj*. Moskva : Logos, 2005. 664 s. (Sociology. Analysis of the modern society).
3. *Politycheskij process: osnovnye aspekty i sposoby analiza : sb. ucheb. materialov / pod red. E. Yu. Meleshkinoy*. Moskva : Izd. dom „INFRA-M”; Izd-vo : „Ves' Mir”, 2001. 304 s. (Political process: main aspects and methods of analysis).
4. Bortnikov V. *Politychna uchast i demokratsiia: ukrainski realii : monohrafiia*. Lutsk : RVV „Vezha” Volyn. derzh. un-tu im. Lesi Ukrainky, 2007. 524 s. (Political participation and democracy : Ukrainian realities).
5. Melvil A. Yu. O traektorii postkommunisticheskikh transformacij. *POLIS*. 2004. N. 2. S. 64–75. (On the trajectory of post-communist transformations).
6. Vajnshtejn G. I. Rossijskij tranzit i problemy tipologicheskogo raznoobrazija „globalnoj demokratizacii”. *Politycheskie instituty na rubezhe tysyacheletij*. Dubna : OOO „Feniks+”, 2001. S. 410–443. (Russian transit and problems of typological diversity of the „global democratization”).

7. Volyn: 90-i roky XX stolittia. Iliustrovanyi litopys politychnykh podii / V. I. Bortnikov, ker. avt. kolektyvu. Lutsk : RVV Volyn. derzh. un-tu im. Lesi Ukrainky, 1998. 162 s. (Volyn: 90^s of the 20th century. Illustrated chronicle of political events).
8. Bortnikov V. I., Nadolskyi Y. E., Denysiuk V. T. ta in. Volyn na zlami stolit : istoriia kraiu (1989–2000 rr.). Lutsk : RVV „Vezha”, 2001. 694 s. (Volyn at the turn of the century: the history of the region (1989–2000)).
9. Tyskyi M. Istoriia vynyknennia Narodnoho Rukhu Ukrainy na Volyni. Lutsk : Initsial, 2001. 256 s. (History of the People's Movement of Ukraine in Volyn).
10. Bortnikov V. Pomarancheva revoliutsiia na Volyni: istoriia, fakty, dokumenty. Lutsk : Volyn. obl. druk, 2005. 224 s. (The Orange Revolution in Volyn: history, facts, documents).
11. Volyn v umovakh demokratychnoi transformatsii (kinets XX – pochatok XXI stolittia) : kol. monohrafiia / V. I. Bortnikov, N. N. Kotsan, N. V. Pavlika ta in.; za zah. red. V. I. Bortnikova. Lutsk : Skhidnoievrop. nats. un-t im. Lesi Ukrainky. 656 s. (Volyn in the conditions of democratic transformation (the end of the 20th – the beginning of the 21st century)).
12. Malynovskyi V. Ya. Stanovlennia i rozvytok mistsevoho samovriaduvannia u Volynskii oblasti (1990–2010 rr.) : monohrafiia. Lutsk : Initsial, 2013. 352 s. (Formation and development of local self-government in the Volyn region (1990–2010)).
13. Melnyk V. V. Rozvytok politychnoho protsesu v Ukraini (na prykladi Volynskoi oblasti) : avtoref. dys. ... k. polit. n., spets. 23.00.02 – politychni instytuty ta protsesy. Lviv, 2017. 18 s. (The political process evolution in Ukraine (on the example of Volyn region)).
14. Trotsenko V. V. Rehionalni osoblyvosti politychnoi uchasti hromadian v umovakh perekhodu do demokratii : avtoref. dys. ... k. polit. n., spets. 23.00.02 – politychni instytuty ta protsesy. Chernivtsi, 2012. 19 s. (Regional peculiarities of the citizens' political participation in the transition to democracy).
15. Burd'e P. Sociologiya politiki / per. z fr., sost., obsh. red. i predisl. N. A. Shmatko. Moskva : Socio-Logos, 1993. 336 s. (Sociology of politics).
16. Vershina V. A., Mihajlyuk A. V. Semioticheskoe prostranstvo goroda. *Urbanistychni studii: suchasnyi stan ta perspektyvy rozvytku* : zb. materialiv III Vseukr. nauk.-prakt. konf. (m. Dnipro. 20 kvit. 2018 r.). Dnipro : LizunovPres, 2018. S. 46–48. (Semiotic space of the city).
17. Rezultaty holosuvannia na Vseukrainskomu referendumi. *Radianska Volyn*. 1991. 5 hrudnia. (Results of voting in the All-Ukrainian referendum).
18. Karmazina M. Trydtsiat rokiv ukrainskoi bahatopartiinosti (kinets 1990 – pochatok 2020 rr.). *Politychnyi protses u nezalezhnii Ukraini: pidsumky i problemy*. Kyiv : In-t politychnykh i etnonatsionalnykh doslidzhen im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy, 2021. S. 274–331. (Thirty years of Ukrainian multiparty system (late 1990 – early 2020)).
19. Shchomisiachna analitychna dovidka pro rozvytok suspilno-politychnoi sytuatsii ta aktualni pytannia v inshykh sferakh zhyttia Volynskoi oblasti (za veresen 2020 roku). URL: <https://voladm.gov.ua/article/veresen2/> (Monthly analytical report on the development of the socio-political situation and current issues in other spheres of life in the Volyn Oblast (September 2020)).
20. Ordeshuk P. Amerikanskaya politicheskaya sistema: poisk effektivnoy demokratii. *Svobodnaya mysl*. 1991. N. 14. S. 44–55. (The american political system: the search for an effective democracy).
21. Bortnikova A. V. Mistseve samovriaduvannia na Volyni: suspilno-politychni tradytsii i suchasnyi protses detsentralizatsii : monohrafiia. Lutsk : Vezha-Druk, 2018.

372 s. (Local self-government in Volyn: socio-political traditions and the modern process of decentralization).

22. Bortnikov V. Partiino-politychna strukturyzatsiia u Volynskii oblasti (1990–2015). *Politychni partii i vybory: ukrainski ta svitovi praktyky* : zb. statei i tez nauk. konf. „Politychni partii i vybory: ukrainski ta svitovi praktyky” (pam’iati Yuriiia Romanovycha Shvedy), 8 zhovtnia 2016 r. / za zah. red. A. Romaniuka. Lviv : Prostir-M, 2017. S. 34–50. (Party-political structuring in the Volyn region (1990–2015)).

23. Dani Holovnoho upravlinnia statystyky u Volynskii oblasti. Zapyt vid 06.08.2021. N. 08/01/2021. (Data from the Main Department of Statistics in Volyn Oblast. Request dated August 6, 2021).

24. Lys V. Oblasna rada bere vladu v oblasti. *Volyn*. 2004. 27 lystopada. (The regional council takes power in the region).

25. Ukraina v 2008 rotsi: shchorichni otsinky suspilno-politychnoho ta sotsialno-ekonomichnoho rozvytku : monohrafiia / za zah. red. Yu. Rubana. Kyiv : NISD, 2008. 186 s. (Ukraine in 2008: annual assessments of socio-political and socio-economic development).

26. Nakhod M. Mistsevi vybory – 2010: Volynska oblast. *Mistsevi vybory – 2010. Puls krainy* / vidp. red. A. Kohut, K. Sidash. Kyiv : Lab. zakonod. initsiatyv, 2011. S. 57–65. (Local elections – 2010: Volyn region).

27. Naumuk S. Oblasna rada zasudyla kharkivski uhody. *Volyn-nova*. 2010. 29 kvitnia. (The regional council condemned the Kharkiv agreements).

28. Harbarchuk K. Borys Klimchuk pohodyvsia pity... *Volyn-nova*. 2014. 25 sichnia. (Borys Klimchuk agreed to leave....).

29. Narodna rada vymahaie zaborony PR ta KPU. *Volyn-nova*. 2014. 11 liutoho. (The People’s Council demands a ban on the Party of Regions and the Communist Party).

30. „Kryvava” ekskursiony pidpryemstvamy rehionaliv v Lutsku. *Volynski novyny*. 2014. 5 liutoho. URL: <http://www.volynnews.com/news/policy/kryvava-ekskursiony-pidpryemstvamy-rehionaliv-u-lutsku-fotoreportazh/> („Bloody” tour of regional enterprises in Lutsk).

31. Na Volyni oblasnu radu ocholyly opozytsionery. *Volyn-nova*. 2014. 22 liutoho. (In Volyn, the regional council was headed by the opposition).

32. Havryliuk Ya. Liustratsiia diishla do Kovelshchyny. *Volyn-nova*. 2014. 27 liutoho. (Lustration reached the Kovel region).

33. Nahorni V. Berkut pokaiavsia pered liudmy ta Bohom. *Volyn-nova*. 2014. 25 liutoho. (Berkut repented before people and God).

34. Revko O. Vy vse shche ne „obnaroduvani”? Todi liustratory ydut do vas! *Khroniky Liubarta*. 2014. 24 kvitnia. (Are you still not „published”? Then the lustrators come to you!).

35. Kachan I. Volynskiyi „Berkut” postavyly na kolina. *Khroniky Liubarta*. 2014. 27 liutoho. (Volyn „Berkut” was brought to its knees).

36. Usikh zahybylykh v ATO/AOS volynian vyznaly pocheshnymi hromadianamy oblasti. *Suspilne. Novyny*. 2020. 10 veresnia. URL: <https://suspilne.media/61907-usih-zagiblih-v-atooos-volynian-viznali-pocheshnymi-gromadanami-oblasti/> (All Volyn residents killed in the ATO/JFO were recognized as honorary citizens of the region).

37. Mistsevi vybory v Ukraini – 2015. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9C%D1%96%D1%81%D1%86%...> (Local elections in Ukraine – 2015).

38. Karmazina M. Politychni partii v Ukraini. 2014–2017 rr. Kyiv : IPIEnD im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy, 2018. 168 s. (Political parties in Ukraine. 2014–2017).

39. Oleksandr Savchenko – novyi holova Volynskoi ODA. *Lutskiyi zamok*. 2018. 29 bereznia. (Oleksandr Savchenko is the new head of the Volyn Regional State Administration).

40. Volynska oblasna rada. *Mistsevi vybory 25.10.2020*. URL: https://www.cvk.gov.ua/pls/vm2020/pvm057pid112=12pid102=455pf7691=455pt001f01=695rej=0pt00_t001f01=695.html (Volyn Regional Council. Local elections 25.10.2020).

41. Pavlenko I. A. Analiz rezultativ vyborchoi kampanii do mistsevykh orhaniv vlady u zhovtni 2020 r. : analitychna dopovid. Natsionalnyi instytut stratehichnykh doslidzhen. 32 s. URL: <https://niss.gov.ua/sites/default/files/2020-12/analit-dopovid-2.pdf> (Analysis of the results of the election campaign to local authorities in October 2020).

42. Hromadska dumka naselennia shchodo reformy detsentralizatsii ta yii rezultativ (serpen 2020 r.). *Razumkov tsestr*. URL: <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/gromadska-dumka-naselennia-shchodo-reformy-detsentralizatsii-ta-ii-rezultativ-serpen-2020r> (Public opinion on decentralization reform and its results (August 2020)).

43. Malynovskyi V. Volynskiy vybir – 2006. *Volyn : Vseukr. susp.-polit., literaturno-mystetskyi chasopys*. 2007. Chys. 8. S. 195–206. (The Volyn choice – 2006).

44. „Na parlamentskykh vyborakh na Volyni peremohla partiia „Sluha narodu”. *Volynski novyny*. 23.07.2019. URL: <https://www.volynnews.com/news/all/na-parlamentskykh-vyborakh-na-volyni-peremohla-partiia-sluha-narodu/> („The Servant of the People party” won the parliamentary elections in Volyn).

Стаття надійшла до редакції 24.01.2022